

A FIGURA DE SANTIAGO CABALEIRO NA LÍRICA XACOBEOA

Por Xesús Portas Ferro

Introdución

Para nos achegarmos con claridade ao noso tema, partiremos dunha primeira diferenciación moi plástica das diversas imaxes iconográficas de Santiago, que tamén atopamos reproducidas na poesía. Todos coñecen que na iconografía xacobeo, tanto na pintura coma na escultura, o apóstolo Santiago se representa baixo unha destas tres figuras:

- A do apóstolo, caracterizada por vestir longa túnica e polo atributo dun libro nas mans. Esta é a imaxe menos ocorrente, polo menos entre nós.
- A do peregrino, caracterizada polas cunchas de vieira, a escraviña e o báculo ou bordón. Pode ser ambulante ou sedente.
- Finalmente, a do cabaleiro, caracterizada pola espada, o cabalo branco, a bandeira coa cruz vermella e, secundariamente, os mouros sometidos.

Resulta interesante unha lectura da lírica xacobeo, coa atención posta en cal desas imaxes aparece nas composicións e, se foren varias, cal delas se privilexia. Trataríamos de entender despois por que unha se prefere ás outras. Poetas hai aos que, como seica sucede xa no *Codex Calixtinus*, non lles crea ningún problema a coexistencia das tres figuras de Santiago, mesmo no caso de eles tenderen a preferir unha delas. Nun longo poema de Fermín Bouza Brey, o titulado *Louvres ao Señor Sant-lago*, preséntase as tres figuras unha tras outra e, coma se con isto se quixer asentar que de ningunha delas cabe prescindir, dedícaselles xustamente cadanseu par de versos alexandrinos. Así se expresa, tras unha introdución narrativa, nos versos 29-34:

Santiago Matamouros.

Ah, fidalgo apostólico, fillo da laffa escura
que na historia se inzou por ti de fermosura!
Ah, cabaleiro certo, morgado das Españas,
que as crónicas dourache co sol das túas fazañas!
Ah, romeu dos romeus! Ah, flor dos pelerínos,
que por Cristo asulcaches os máis irtos camiños!

A unha segunda cuestión podemos atender na nosa lectura: a tocante á ideoloxía e á espiritualidade que deitan dos poemas. Evidentemente, esta cuestión ten moito que ver coa primeira. Porén algún novo elemento haberá que examinar. De Santiago cultívanse entre nós dúas ideas ás veces conciliabeis, outras irreconciliabeis por vérense contraditorias. Refírome á súa consideración como patrón de España ou como patrón de Galicia. Desde calquera dos dous lados, cando a afirmación se fai ao servizo dun nacionalismo oposto a outro nacionalismo –nacionalismo español contra nacionalismo galego e viceversa–, xorden a prevención e o receo. Isto non sucede sen conflito. As cousas son como son e non está ben pecharmos os ollos ao evidente: Santiago funcionou historicamente e funciona aínda como símbolo nacionalista. Nos primeiros séculos quizais non se percibise a contradición. Modernamente, si. Santiago cabaleiro vencéllase máis ben co nacionalismo español. Santiago peregrino, desde hai aproximadamente un século, co nacionalismo galego preferentemente.

Enriba anticipamos que as tres imaxes de Santiago se atopan xa, se cadra, no *Codex Calixtinus*. Tamén coexisten alí as relacións do santo con Hispania e con Galicia; por exemplo, na secuencia *Clemens servulorum* lemos: "Gallicianorum / dux et yspanorum, / lacobe, iuva". Mesmo se pode observar que, referente ao patrocinio e protección de Santiago sobre os pobos, as mencións de Galicia no *Codex* superan, e moito, ás que se refiren a Hispania. Andando o tempo, no seo da institución eclesiástica principalmente, vaise privilexiar a súa relación de padroado con Hispania, ou coas Españas, esquecendo totalmente a mención da relación a Galicia e, cando non, reducindo o significado desta á vertente simplemente xeográfica. Tamén nos himnos litúrxicos e cantos relixiosos máis usuais na Igrexa española e na galega se potenciou, sobre todo desde o Renacemento ata hoxe en día, a figura de Santiago cabaleiro fronte ás outras dúas. Como se chegou deica aquí?

Bases e orixes da figura

Varios autores consideran que o primeiro testemuño do culto oficial hispánico a Santiago é o himno litúrxico *O Dei Verbum*, atribuído a Beato de Liébana e composto nos días do rei Mauregato (século VIII); anterior, por tanto, á descuberta do sepulcro en en Compostela. Pódese entender que nese himno o apóstolo é considerado patrón de Hispania, e non de Galicia.

O vere digne sanctior apostole,
caput refulgens aureum Ispanie
tutorque nobis et patronus vernulus
vitando pestem esto salus caelitus
omnino pelle morbum, ulcus, facinus,
adesto fabens gregi pius creditus
itisque pastor regi, clero, populo,
ope superna ut fruamur gaudia,
regna potiti vestiamur gloria
eterna per te evadamur tartara.

Mais as aparencias, coma tantas veces, enganán. Lendas recollidas en documentos anteriores e procedentes de fóra da Península sinalaban a Xacobe Zebedeu como o apóstolo a quen fora encomendada a primeira evanxelización da Hispania romana. Porén a palabra *Hispania* ten unha significación nova, ou

polo menos outras connotacións, utilizada dentro da Península no século VIII por un monxe que vive en territorio libre da dominación árabe e promove con afán e saudade a recuperación da igrexa e reino visigóticos. Na *Crónica de Alfonso III*, de fins do século IX, o vocábulo *Spania* designa a parte da Península que está dominada polos musulmáns, pois, referíndose á repoboación de varias rexións meridionais do territorio liberado (Tui, León, Astorga...) realizada por Afonso I, afirmase que este a fixera con persoas procedentes, en parte, do seu propio reino e, en parte, de Spania: "populo partim ex suis partim ex Spania advenientibus impleuit". As terras noroccidentais non ocupadas ou que se ían subtraendo á dominación islámica, recibían neses tempos, dentro e fóra da Península, o nome de Asturias ou, en continuidade cos usos derivados da división provincial romana, o de Galicia. Consonte con isto, nos *Anales de Aniano*, referíndose ao concilio de Frankfurt, do ano 794, recóllese a presenza dos bispos de Italia, Gallia, Gocia, Aquitania e Galicia (Barbero e Vigil, *La evolución del feudalismo en la Península Ibérica*, Crítica, Barcelona, 3ª ed., 1982, p. 318). É este o concilio onde se decidiu sobre a disputa do adopcionismo, que enfrontaba, entre outros, a Beato de Liébana con Elipando de Toledo. Moi significativamente, ocorre reinando xa Afonso II, o rei que unhas décadas máis tarde ratificará a "inventio" do corpo do Apóstolo nunha necrópole compostelá, o rei de quen sabemos que cultivou a boa relación con Carlomagno.

Santiago do Burgo.
Museo de Arte Cataluña.

Santiago. Mazuecos. Palencia.

Se cadra, no himno *O Dei Verbum* asistimos aos primeiros pasos dun culto e ideoloxía xacobeos que van identificándose cada vez máis coa ideoloxía do reino: Santiago vese como o valedor do rei cristián que rexe o fermento da resistencia contra a ocupación de Hispania polos ismaelitas, toda vez que o apóstolo é o patrón non soamente deste fermento (*regnum Asturicense, Galecia...*), senón tamén, sequera a título de dereito divino, do resto de Hispania agora ocupado. Aínda que este senso non se fai explícito no himno, podémolo ler implícito a través da mención de "Ispania". Están postas así as bases para o desenvolvemento da simboloxía rexia e civil de Santiago, tal como se irá producindo nos reinados seguintes ao de Mauregato, principalmente no moi dilatado de Afonso II e, sobre todo, no de Afonso III. Xa en data tan temperá coma o sexto decenio do século IX, nun documento do *Tombo A* da catedral de Santiago se atribúe ao rei Ordoño I a consideración de Santiago como patrón do rei e de toda Hispania ("*nostri et totius Hispanie patroni*"). É algo máis tarde, sobre todo a partir do reinado de Afonso III, cando o neogoticismo e a idea de "reconquista" se estenden ata se converteren nas liñas de forza da política exterior do reino en relación aos musulmáns. Daquela, moi consecuentemente, Santiago, o patrón rexio, convértese no valedor celeste de tal empresa. Así, ata hoxe. Vai ser esta instrumentalización do santo a que dea lugar á figura ou imaxe do Santiago cabaleiro. Vexamos como ocorreron a evolución, configuración e asentamento desta figura.

O celeste cabaleiro

Díaz y Díaz coidaba que as tres figuras de Santiago coexisten xa sen conflito no *Codex Calixtinus*. Así o deduce dun fragmento do tropo *Ecce adest nunc Iacobus*. Un coro de cantores preguntoulle aos membros doutro coro quen era aquel Santiago que lle presentaban; respóndenlle estes:

Hic est revera Iacobus
quem amat valde Dominus,
Christi miles emeritus
et signifer egregius,
milicia probissimus,
Galleciae apostolus,
peregrinus notissimus
et honore dignissimus,
miraculis mirificus
in gloria manificus
quem cunctus petit populus
domesticus et barbarus.

Advirtase como, logo de introducir o motivo do amigo do Señor, se concede xa o primeiro posto á figura do cabaleiro. É o principal elemento da descrición, ao que se dedican ademais tres versos, mentres que a do apóstolo –de Galicia, por certo– se despacha con un. Por certo, tamén, que á figura do peregrino se dedican dous versos; ou quizais ningún, xa que a lectura máis probábel do verso sétimo da cita sería "peregrinis notissimus", isto é, "moi coñecido polos peregrinos", no canto de "peregrino moi coñecido". Sobre a importancia dos versos 3-5 apenas caben dúbidas: "soldado cabal de Cristo / e adaíl egrexio, / boísimo na lide". Soldado ou cabaleiro? Cabaleiro, definitivamente! Por un cambio semántico propio da época.

Aínda así, non debemos desestimar o posíbel senso alegórico destes versos. Certamente, o cabaleiro era chamado *miles* na lingua franca da época. Mais, por outra banda, tamén é seguro que nas obras haxiográficas escritas naqueles tempos –por exemplo, nas de Alfano, médico, poeta, monxe de Monte Casino e arcebispo de Salerno entre 1058 e 1085– a frase *miles Christi* aplicábase aos santos ascetas e apoloxetas, facendo referencia ao combate espiritual destes contra as tentacións ou os poderes do demo. A vida de Santiago, tal como daquela se narraba, contén episodios deste tipo de milicia espiritual; por mor deles tería sufrido o seu temperán martirio. Non habería que entender

neste senso figurado aqueles versos? Nun principio, así é. Mais ao pouco tempo tomaron como primeiro e principal o outro senso, o máis directamente militar e guerreiro.

A transición era doada. Veu facilitada, dunha parte, polo significado principal de *miles*, "cabaleiro", no latín medieval a partir do Renacemento Carolinxio. Veu facilitada, en segundo lugar, polo padroado de Santiago invocado sobre o rei, o reino e as súas empresas, sendo a maior destas a recuperación do reino visigodo perdido. E, en terceiro lugar, foi facilitada pola conciencia difusa do deber de restituír a Santiago os seus dereitos sobre Hispania, que, agora usurpados pola ocupación musulmá, se supuña que lle cadraran en sorte no reparto das terras de misión entre os apóstolos, segundo vellas lendas e tradicións espalladas na cristiandade, como enriba lembramos. Sobre que estas se coñecían e barallaban desde moi cedo, achamos un bo testemuño na primeira estrofa do canto dos peregrinos flamencos, *Dum paterfamilias*, recollido no *Codex Calixtinus*. No século XI, se non antes, é cando acontece o cambio ou transición do senso espiritual, ascético ou apoloxético, da expresión *miles Christi*, a estoutro novo senso bélico e político de "cabaleiro", un cabaleiro cabalmente armado, por moi celeste e prototípico que el sexa.

Un dos relatos de milagres do *Codex* deixa ver que a introdución da figura do Santiago cabaleiro non se produciu sen receos e dificultades. O día anterior á conquista de Coímbra por Fernando I de León en 1064, o bispo grego Estevo, que cambiara o seu bispado por un posto entre os cregos servidores da igrexa compostelá, estrañouse de ouvir como uns labregos lle chamaban "cabaleiro" ao apóstolo e afeoulles o feito. Á noite seguinte, Santiago apareceulle a Estevo con vestiduras brancas e armas militares máis brillantes do que os raios do sol, convertido nun cabaleiro casemente, e díxolle: "Estevo, fillo de Deus, que non quixeches que me chamasen cabaleiro, senón pescador, aparézome a ti desta maneira para que non volvas dudar de que son cabaleiro e adail de Deus, e que vou diante dos cristiáns na súa loita contra os sarracenos." E logo anuncioulle que ía valer co seu auxilio ao rei Fernando para outorgarlle a conquista da cidade de Coímbra. Efectivamente, ao outro día, Coímbra foi conquerida.

Non sabemos ben como esta imaxe se foi impondo e difundindo. Nos ámbitos militares e cortesáns debeuse de espallar con rapidez. Se cadra, ao primeiro, non tanto a mesma figura cabaleiresca que desembocará na imaxe do Santiago Matamouros, como a do valedor celeste nos momentos críticos das guerras cos musulmáns. A conciencia do seu celeste valemto explica o establecemento dunha taxa ou renda anual a prol do santuario xacobeo, recadada entre os súbditos de León e de Castela que posuían facenda. Velaquí o xermolo do célebre e discutido voto de Santiago. Por interese económico, a igrexa de Compostela vai agarimar e fomentar a idea. Con tal fin, o finxidor Pedro Marcio, crego compostelán, lucubra no século XII unha moi temperá axuda militar de Santiago, a da lide de Clavijo supostamente acontecida no reinado de Ramiro I (843-850), quen en sinal de gratitude tería fundado o voto de Santiago. Cronistas do século XII (*Cronica Silensis*, *Cronica Naierensis*...) e célebres escritores do XIII (Gonzalo de Berceo, o autor anónimo do *Poema de Fernán González*...) van configurando o celeste valedor como cabaleiro e adail que exerce realmente a acción lidadora dotado con todos os atributos do oficio: cabalo, espada, bandeira, cruz de cruzada...

Velaquí a presentación do ocorrido, segundo Berceo, na batalla de Simancas, durante o reinado de Ramiro II (931-951), un século posterior ao do primeiro do seu nome. Neste caso, Santiago intervén acompañado de San Millán, constituídos en igual grao entrambos; entrambos igualmente merecentes do beneficio material dos votos e do contributo pecuniario dos romeus.

Santiago. Gustel. Ourense.

Vinién en dos caballos
armas cuales non vío
el uno tenié croza
el otro una cruz,

Habién caras angélicas
descendién por el áer
catando a los moros
espadas sobre mano,

[...]

Los pueblos e los príncipes,
que los dos caballeros
los dos varones fueron
que ante los vengaron

El que tenié la mitra
esi fue el apóstol
el qui la cruz tenié
esi fue Sant Millán

[...]

Qui saberlo quisiere,
ca así lo leemos
en el Campo de Toro
y prisieron cristianos

plus blancos que cristal,
nunca homne mortal;
mitra pontifical,
homne non vío tal.

celestial figura,
a una grand presura,
con turva catadura,
un signo de pavura.

[...]

todos lo entendieron,
que del cielo vinieron,
a qui los votos dieron,
que no los recibieron.

e la croza en mano,
de San Juan hermano;
e el capiello plano,
el varón cogollano.

[...]

esto bien lo entienda,
e dizlo la leyenda,
cuntió esta hacienda,
de moros tal emienda.

Tres décadas despois, se crermos ao autor do *Poema de Fernán González*, Santiago, capitán dunha compañía de anxos cruzados "avant la lettre", intervén na batalla de Facinas e de tal xeito fai mudar a témera situación inicial, que logra invertela a prol do conde Fernán González (falecido en 970) e en dano dun precoz Almanzor, pois este só a partir do ano 977 comezará as súas incursións contra os estados cristiáns. As diferenzas e as contradicións non son tidas en conta. Os medios eclesiásticos e os cortesáns, tan intimamente unidos, mantiveron a ficción, intensificárona, multiplicárona. A milagreira intervención militar do Apóstolo imponse como unha evidencia. Semella continua, repetida, infalibel. Cando, á altura do Renacemento e o Barroco, a crítica tente atinxir á ficción, a mentalidade conservadora resiste e sostén aquela especie, malia a desafección material da poboación, cansa xa de satisfacer un voto ao que non se sentía maioritariamente obrigada.

O valedor da nación España

Non é, pois logo, estraño que a figura do Santiago cabaleiro sexa a única ofrecida nas *Décimas ao Apóstol Santiago*, de Martín Torrado (1627). Trátase dunha composición festiva formada por seis décimas, das que interesan para o noso tema, principalmente, a primeira e a derradeira:

Santo da barba dourada,
bello honrado, meu patrón,
rayo, fillo do trebon,
capitan da roja espada;
señor da cruz colorada,
balente, forte guerreiro,
a quen todo o mundo enteiro,
polo mar e pola terra,
chama, na paz e na guerra,
Sant-lago o cabaleiro.

[...]

Eu, en fin, ja teño dito
que ajo de bender os bois
e ir a Roma despois
o Padre Santo Bendito
e o noso señor, o rey,
que manden por unha ley

que seja, pois e justicia,
patron soo da milicia
de España contra Mafoma,
mentras for San Pedro en Roma,
San Tiago de Galicia.

Xa non fará o mesmo, cento vinte anos despois, Frei Martín Sarmiento, pois dá maior relevo á figura do peregrino. Aínda así, comeza a presentación do santo desta maneira:

ao noso Santiago,
apóstol de Deos,
fillo do trebón
e do Zibadeo,
que é raio e centella
contra os mouros pretos,
que os fende, que os raxa,
que os racha por medio;
e que é sol e lúa
e luz e lostrego
para os españoles
mais para os galegos.

A figura do apóstolo guerreiro subministró a representación principal do Santiago “que este padron d’Espanna”, segundo expresión de Afonso X na composición nº 175 das *Cantigas de Santa María*. As dúas representacións –a guerreira e a nacionalista– son solidarias e deica agora inseparábeis. Esta foi a figura que se mantivo máis viva. Nas ocasións en que se tentou de amortecer, sempre rexurdiu connotando unha referencia á defensa e protección da nación española. Contra 1920, cando se compón o himno que se había converter en oficial da Igrexa de Compostela, Barcia Caballero reflicte no texto do *Santo Adalid* o espírito guerreiro e nacionalista propio desta tradición. Hoxe mesmo a Igrexa non semella sentir ningún receo en o manter.

Contra 1970, Manuel Vidán Torreira escribiu unha contrafeitura do *Santo Adalid* en lingua galega, onde de por parte se prescindía do léxico guerreiro e o padroado do santo se refería explicitamente só a Galicia. Comezaba así: “Señor Santiago, patrón da nosa terra”, en vez de “Santo adalid, patrón de las Españas”; aínda que en posteriores versións se recuperou o de “patrono das

Españas”. Hai uns anos, para un encontro europeo da mocidade católica, fíxose unha tradución da versión de Vidán Torreira ao castelán, seica presentando que aos mozos europeos lles resultaría duro e alleo o texto do *Santo Adalid*; mais un representante autorizado da arquidiocese de Santiago deixou ben claro que se trataba dunha excepción e non dunha substitución. Esta é a situación actual e non hai trazas ningunhas de que se pense en mudala. Secomasí, o feito supón un atranco, cando non un escándalo, para moitos, tanto cren-tes como non cren-tes.

A reforma é necesaria

Se a comunidade cristiá ten aí un reto, case outro tanto lle acontece á sociedade civil e, dentro desta, á clase política, tan inconsciente seguidora dunha inercia escandalosa. Poñamos un caso de hai anos, xa que doutros ben recentes todos temos memoria. Corría o ano 1992. Celebrábase o quinto centenario do chamado descubrimento de América e preparábase o ano xubilar xacobeo de 1993. O catedrático de Dereito e político profesional que daquela presidía a Xunta de Galicia, era investido doutor “honoris causa” pola Universidade de Tamaupilas, en México. Co gallo de tal evento pronunciou un discurso no que, segundo os resumos de prensa que coa ocasión correron, escusouse o doutorado de que os galegos non mandásemos no seu tempo conquistadores para someter os astecas e os maias, e gabouse logo de que á nosa maneira contribuíramos á conquista prestándolles aos conquistadores o berro de invocación ao Apóstolo, por medio do cal estes se enciraban á loita. Por esta regra de tres, tamén os galegos participamos noutras conquistas en que os soldados atacaban os indíxenas bradando “Por Santiago!”. Entón, tamén contribuímos á antiepopéa dos portugueses na India, participándomos en proezas coma aquela do capitán António de Faria, da que F. Mendes Pinto en pleno século XVI escribe: “António de Faria saíu então do toldo onde estava, com obra de quarenta soldados, e bradando por Santiago, deu neles con tanto ímpeto e esforço que em muito pequeno espaço foram quase todos mortos. E acudindo com muitas panelas de pólvora sobre os que estavam a

bordo nas tres embarcações, os acabaram de axorar de todo, e lançá-los ao mar” (F. Mendes Pinto, *Peregrinação*, Lisboa, 1614).

Aínda no caso de o estamento político e o eclesiástico continuaren neses camiños, os crentes que basean a súa fe na misericordia da mensaxe cristiá e a conxugan cunha mentalidade humanista e ilustrada, non teñen máis remedio do que denunciálo. Xa o primeiro humanismo, o renacentista, que por certo tivo raigañas cristiás, comprendeu hai tantos séculos o que supuñan de barbarie as vellas alianzas de inhumanidade e fe. Por iso Gil Vicente criticaba as supostas proezas dos seus compatriotas polo mundo adiante, ao pór na boca dun dos seus personaxes do *Auto da India* esta irónica gabanza:

Fomos ao río da Meca,
pelejámos e roubámos,
e muito risco passámos.

Santiago e a fe cristiá ben merecen de nós que os libremos do baldón que supón entendelos como instancias inspiradoras de ruíns fazañas. Sería un logro acadado hai tempo se se fixese caso á proposta poética, cívica e relixiosa daquel grande cren-te e sinxelo cidadán que foi Ramón Cabanillas. Contemporáneo case estrito da composición do *Santo Adalid* é o seu soneto *O noso Señor Sant Iago*:

O do bordón, das cunchas e da estrela,
Patrón da Terra nosa, aloumiñado
de saudosa paz, no esgrevio estrado
da enxebre catedral de Compostela.
Así te adora nosa fe sinxela:
no teu trono de prata encadeirado,
a man a benzoar, asosegado,
esquecido das loitas de Castela.
O teu cabalo branco como a neve,
a túa espada de rebrillos louros
e o relembro das tráxicas fazañas
que, arredado de nós pra sempre, os leve
o pobo que te alcuña matamouros,
a sanguinienta xente das Españas.

O soneto de Cabanillas está construído léxica e semanticamente a base de tres grandes antíteses imbricadas, cuxos termos opostos se albergan

respectivamente nos cuartetos e nos tercetos, aínda que un elemento do segundo pólo se anticipa no verso oitavo. A oposición establécese entre:

- a) Atributos do peregrino (v.1) fronte a atributos do cabaleiro (vv. 9-10)
- b) Galicia e Compostela (vv. 2 e 4) fronte a Castela (vv. 8 e 13) e as Españas (v. 14)
- c) A paz, o sosego e a benazón (vv. 3 e 6) fronte aos termos referentes á guerra (vv. 8, 11 e 14).

Afírmase que Galicia canxa ben coa figura de Santiago peregrino e coa paz e benazón que transmite esta imaxe, e óptase decididamente por tal figura ao tempo que se rexeita a do Matamouros e as súas connotacións bélicas. Rexéitase, asemade, o pobo castelán e o das Españas, que se desexa “arredado de nós para sempre” (v. 12). Opérase, semella evidente, unha toma de posición ideolóxica, política. Cabanillas, porén, igual do que a voz enunciadora, pronúnciase tamén como crente cristián. Como tal, adopta unha postura moito máis consonte ao espírito do Evanxeo, lido e interpretado este desde a perspectiva da misericordia, coa que, cada vez parece máis claro, se comprometera o Xesús histórico.

Santiago. Catedral de Santiago